Kugler Nóra

FIGYELMI KERET, SZÓREND, MONDATREND

1. Bevezetés

A dolgozat központi állítása az, hogy a szórend, illetve a tagmondatsorrend szempontjából analóg viszony van az egyszerű és az összetett mondat között (Imrényi 2017; Kugler 2018). Ezt a sorrendet a diskurzusban alapvető figyelmi működés határozza meg (Chafe 1979, 1988; Langacker 2014a, 2014b). A figyelem irányítása lényeges műveleti eleme a nyelvi kifejezés megkonstruálásának. „A konstruálás egy esemény, egy jelenet emberi feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül" (Langacker-hivatkozással Tolcsvai Nagy 2014: 110).

A szórend és a tagmondatsorrend nem önkényes, hanem a nyelvi interakció szerveződése motiválja. A beszélők ugyanis úgy rendezik el a nyelvileg megformált információt, hogy az egyrészt megfelelően „adagolható", azaz a partner számára jól feldolgozható legyen, másrészt megfeleljen annak is, amilyen nézőpontból és ahogyan a beszélő az információt elrendezni, „becsomagolni" kívánja (Tátrai 2011). A beszélő mindig bizonyos elérési viszonyt kínál fel a közlés lényegi része számára. Ennek egy alapértelmezés szerinti esete az, ha nincs nyelvileg kidolgozva ez az elérés. Az üzenet megalkotásakor elsősorban az irányítja a beszélőket, hogyan kívánják a közlést a diskurzus aktuális helyzetében, a közös tudás létrehozásának folyamatában a partner számára feldolgozhatóvá tenni, vagyis nem az a meghatározó, hogy például tárgyi vagy alanyi alárendelő összetett mondatot akarnak megalkotni.

A tanulmány részletezi, hogy miben rejlik a figyelmi működés szerinti motiváltság, továbbá hogy milyen analóg viszony tárul fel az egyszerű és az összetett mondat között a sorrend szempontjából. A beszélő (jelnyelvhasználó) gyermek legkorábbi összetett szerkezetei is jól leírhatók figyelmikeret-konstrukcióként (Lieko 1992). A kisgyermek a nyelvi kifejezéseket egymásra épülő figyelmi keretekben rendezi el, ezek a figyelemirányítási egységek alkotják a közléseket. A legkorábbi összetett szerkezetek a keretek segítségével jól leírhatók, de semmit sem mutatnak fel olyan leíró kategóriák érvényesüléséből, mint a mellérendelés vagy az alárendelés. Mivel a diskurzusbeli figyelemirányítással és -irányulással kapcsolatban a diákoknak sok tapasztalata, gyakorlata van, önmagában a tapasztalatokra vonatkozó reflexió elegendő az alapvető sorrendi szervezőelv feltárásához, a nyelvi kifejezések összehasonlításához, hasonlóságok (és különbségek) felismeréséhez.

A diskurzusbeli figyelemirányításra támaszkodó szórendi és tagmondatsorrendi elemzés egyrészt képes kapcsolatot teremteni a diák nyelvre vonatkozó tudásával, másrészt lehetővé teszi, hogy a nyelvi ismeret és a kommunikációs kompetenciák fejlesztése szorosan összekapcsolódjon (Tolcsvai Nagy 2014).

https://doi.org/10.17048/Pelikon.2025.95

2. A figyelemirányítás működése, jellemző szórendi-sorrendi mintázatai

Gondoljuk el, hogy egy épületet szeretnénk megismertetni valakivel. Vélhetőleg más leírást fogunk adni, ha mindketten látjuk is az épületet, ha azonos kiindulópontból szemléljük, mintha a beszélőtárs nem lenne jelen, nem volna vizuális tapasztalata sem az építményről, sem az építményt leíró személy helyzetéről. Még az utóbbi esetben sem szükséges azonban kifejtetté tenni a nézőpont szerinti elrendezést, hiszen az ilyen leírásoknak tipikus, begyakorlott módjai vannak.

Az (1) példa szövege a házat először az utcáról nézve, egészlegesen mutatja be, részletezve az utcafronton látható fő szerkezeti jellemzőket (tető, homlokzat), majd a figyelmet a homlokzat egy feltűnő részére irányítja (szoborfülke szoborral), amelyet tipikus szerkezeti elemek (az ablakok) hátteréhez viszonyítva emel a figyelem előterébe. A figyelem innen helyeződik át a tornácra és a bejáratra. Ezután számíthatnánk arra, hogy az épület belseje is leírásra kerül. Bizonyára váratlan volna, ha nem az utcafrontról indulna, vagy nem elölnézetből történne a leírás, hanem például a hátsó udvar felől, illetve felülnézetből.

(1) Egy nagyobb gazdáé volt a 36. számú ház Újfaluban. A sátortetős épület homlokzatában, a két nagyobb ablak közt, egy bemélyedésszerű fülkében a Jézus Szíve-szobrot helyezték el. A tornác első oszlopát itt már összhangba hozták a homlokzattal, s az így kialakult boltívbe egy ajtót tettek. (#1269657)[1]

A diszkurzív gyakorlatok, ahogy az (1) példáéhoz hasonló, egy épület megismertetését célzó leírási módok is sémaként absztrahálódnak, a nyelvi tevékenységgel kapcsolatos tudás részévé válnak. A sémák hasonló helyzetben könnyen aktiválódnak, mintaként szolgálnak a nyelvi tevékenység számára.

A megnyilatkozó mindig valamilyen módon konstruálja és figyelteti meg azt a jelenetet, amelyet egy egyszerű mondattal a beszélőtársa számára hozzáférhetővé tesz (Langacker 2014b; Tolcsvai Nagy 2014: 110).

(2)
a. A kultúremberek az egész világon szót értenek.
b. *A tanárom szerint* a kultúremberek az egész világon szót értenek.
c. *Meggyőződésem szerint* a kultúremberek az egész világon szót értenek.
d. *Vélhetőleg* a kultúremberek az egész világon szót értenek.

A (2a) példában semmi sem teszi jelöltté, hogy az állítás a megnyilatkozó vélekedése. Nem szükséges kifejtetté tenni, hogy a megnyilatkozó világismerete alapján történik a kijelentés, mert ez a megszokott, ez felel meg az alapértelmezésnek. Ugyanakkor a megnyilatkozónak lehetősége van arra, hogy saját szövegalkotói viszonyulását, a jelenettel kapcsolatos viszonyát

[1] A példáknál látható azonosítók a *Magyar nemzeti szövegtár* adatára mutatnak.

(például episztemikus viszonyát) megjelenítse (2c, d). A jelenetet megalkotó megnyilatkozó (mint mentális szubjektum) perspektívájának a jelzése mindig valószínűbb akkor, ha a felek mentális működésének az összehangolása a megszokottnál nagyobb erőfeszítést kíván, és különösen akkor, ha az alapértelmezéstől eltérően valaki másnak a vélekedését jeleníti meg a megnyilatkozó (2b).

A (2b–d) példákban a dőlt betűvel kiemelt kifejezések olyan kiindulópontokat jelölnek, amelyek egy mentális szubjektum közlésén (2b), vélekedésén (mentális állapotán) keresztül teszik elérhetővé a jelenetet (2c, 2d). Az ilyen kifejezések a megnyilatkozónak a diskurzussal kapcsolatos reflexív viszonyulását jelzik. A dőlt betűs kifejezések ennek a viszonyulásnak megfelelően kontextualizálják a mondatbeli jelenetet, azaz nyelvi kulcsot adnak ahhoz, hogyan kapcsolódik be a jelenet az adott interakcióba (Tátrai 2017, 2019). A megnyilatkozónak a diskurzussal kapcsolatos reflexív viszonyulása azt jelenti, hogy a megnyilatkozó nemcsak annak van tudatában, hogy a beszélőtársa hozzá hasonló módon képes megnyilatkozásokat létrehozni és megérteni, hanem meg is jeleníti a diskurzus alakításával kapcsolatos konstruáló műveleteit. A kiemelt kifejezésekkel kinyilvánítja, hogy felelősséget vállal a figyelemirányítási folyamatért, és általuk egyúttal színre is viszi, megjeleníti a megfigyeltetett jelenettel kapcsolatos mentális viszonyulását, hozzájárulva ahhoz, hogy a beszélőtárs épp így, ne másként figyelje és értse meg a jelenetet (Tátrai 2011, 2017, 2019). A (2a) esetében is bizonyos mértékben tudatosan cselekszik a megnyilatkozó az üzenet megalkotásakor, de nem reflektál saját megnyilatkozói tevékenységére (vagy a beszélőtárs megértési folyamataira), nem jeleníti meg szövegalkotói tudatosságát, nem figyelteti meg azt is, ahogyan be kívánja vinni a diskurzusba az adott jelenetet. A (2a)-ban tehát nincs reflexív kontextualizáció, ez felel meg az alapértelmezésnek (a kisebb megnyilatkozói erőfeszítésnek, annak, hogy a megnyilatkozó szerint a partner sem igényel olyan utalást a kontextusra, amely segítené a megfelelő megértést).

A kontextualizáló műveletek sokfélék (Imrényi 2017; Tátrai 2017, 2019). A jelen tanulmány a (2b–d) példákban kiemelt részekhez hasonló, a megnyilatkozó reflexív viszonyulását tükröző kifejezésekre fókuszál.

(3)

a. *Meggyőződése szerint* a kultúremberek az egész világon szót értenek.
b. *Meg van győződve róla,* hogy a kultúremberek az egész világon szót értenek. (#176883749)

A (3) mondataiban a megnyilatkozó valaki más meggyőződéseként jeleníti meg (ekként kontextualizálja) azt a jelenetet, hogy 'a kultúremberek az egész világon szót értenek'. A mondat viszonyhálózatában a kontextualizáló kifejezés elérést biztosít a kontextualizált hálózatrészhez mint célszerkezethez (1. ábra; vö. Imrényi 2017).

kontextualizáló kifejezés	**kontextualizált jelenet**
(3a) *Meggyőződése szerint* (3b) *Meg van győződve róla, hogy*	*a kultúremberek az egész világon szót értenek*

1. ábra: Kontextualizáló–kontextualizált viszony

A nyelvi kifejezések sorrendje leképezi ezt a figyelemirányítási elrendezést. Az egyszerű mondaton belül (2b–d), (3a) és az összetett mondatok esetében (3b), azaz kontextualizáló tagmondat (*Meg van győződve róla*) esetén is az 1. ábrán bemutatott kontextualizáló–kontextualizált sorrend a tipikus. A kontextualizáció esetében a szórend, illetve a tagmondatsorrend szempontjából tehát analóg viszony van az egyszerű és az összetett mondat között. Erre az analóg működésre a 4. pontban vissza fogunk térni.

3. Az összetett mondat megalkotása

A közoktatás számára készült tananyagok az összetett mondattal kapcsolatban osztályozó jellegű ismereteket közölnek. Arra a kérdésre adnak választ, hogyan lehet kategorizálni az összetett mondatokat, illetve hogy a kategorizáció alapján milyen típusokba sorolhatók az összetett mondatok. A diákok érdeklődését igen nehéz felkelteni ilyen kérdésekkel, és ezt aligha találja bárki is meglepőnek.

A (4)–(7) összetett mondatok mind a tárgyi (mondatrészkifejtő) alárendelő típusba tartoznak, mindegyikben az [1] tagmondat a főmondat, a [2] a mellékmondat. Jelentősen különböznek azonban abban, milyen viszony van a jelenetek, illetve az azokat megjelenítő tagmondatok között. A diákok bizonyosan érzékenyek ezekre a különbségekre.

(4) azt akarják elítélni,[1] aki annak idején Kolozsváron következetesen harcolt a kommunizmus ellen.[2] (#256537661)
(5) engedjék-e,[1] hogy megműtsék a kislányukat[2] (#472633223)
(6) *Azt hiszem,*[1] hogy mind a két fél megtalálta a számítását.[2] (#30682610)
(7) *Bizonyára Ön is tudja,*[1] hogy a belváros és Buda számos területén sokkalta szennyezettebb a levegő,[2] … (#256165941)

A (4) mellékmondata a főmondat egyik szereplőjét (akit el akarnak ítélni) részletezi azáltal, hogy egy másik jelenetben is megfigyelteti (a *harcolt* folyamat elsődleges szereplőjeként: *aki*). Az (5)-ben a tárgyi viszonyban nem egy személy vagy dolog, hanem egy esemény kifejtése történik, a mellékmondat az engedélyezendő eseményt részletezi. A (6) és a (7) esetében a „főmondat" kontextualizálja a mellékmondatot, és valójában a „mellékmondat" (a kontextualizált hálózatrész) hordozza a lényegi információt.

A diákok nyelvvel kapcsolatos gyarkolati tudásával és érdeklődésével könnyebben találunk kapcsolatot, ha az összetett mondat megalkotásának a műveletei felől közelítünk az összetett mondat típusaihoz.

3.1. A ház megfigyeltetésének analógiája az összetett mondat megalkotásához

Ezt az analóg viszonyt Halliday (1994) alkalmazta a jelenetek közötti figyelemirányítási (elérési) reláció tapasztalati alapú magyarázatában.

A tipikus alárendelő összetett mondatban egy fő jeleneten belül körülhatárolódik egy szereplő (a (4)-ben az elítélni kívánt személy) vagy fogalmi csomag (az (5)-ben az engedélyezést igénylő esemény), amelyet a mellékmondat részletez, kibont.

(4) azt akarják elítélni,[1] aki annak idején Kolozsváron következetesen harcolt a kommunizmus ellen.[2] (#256537661)
(5) engedjék-e,[1] hogy megműtsék a kislányukat[2] (#472633223)

Ez a művelet analóg azzal, amikor egy házról egészleges, de kevésbé részletezett tapasztalatot szerzünk, tudjuk, hogy van benne egy bizonyos helyiség, majd mintha bejárnánk, illetve berendeznénk ezt az adatot helyiséget, megismerjük ennek részleteit is.

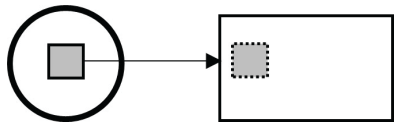

2. ábra: A teljes házról a belső térre, annak részleteire átterjedő figyelem

A (4)–(5) mondat fő jelenete a főmondat jelenete, ez áll a figyelem előterében ('valakit el akarnaknak ítélni'; 'engedjék-e?'). Ezek a főmondatok ömagukban is képviselni tudják a teljes mondatot (a részletezettség kisebb fokán természetesen): *Azt akarják elítélni. ~ El akarják ítélni.; Engedjék-e?.* A mellékmondattal részletezett szereplő, illetve esemény az 'elítélni akarás', illetve az 'enged' folyamat fogalmi szerkezetében körülhatárolódik (az *elítél* jelentésének része, hogy van elítélhető dolog/személy; az *enged* igének pedig van nemcsak 'engedő', hanem 'engedett/engedhető esemény' sematikus alszerkezete is). A mellékmondattal részletezett szereplő, illetve esemény tehát sematikusan a főmondatnak is része. Hasonlóan ahhoz, ahogy az épület esetében is számítunk arra, hogy milyen részek találhatók benne akkor is, ha a belsőépítészeti kidolgozást még nem ismertük meg. A tartalmazás/körülhatárolódás nem függ attól, hogy az adott tartalmat sematikusan kidolgozza-e utalószó. A (4) példában van (*azt*), az (5)-ben nincs utalószó, az adott szereplő/esemény azonban mindkét szerkezetben hozzátartozik a főmondat megértett jelentésviszonyaihoz.

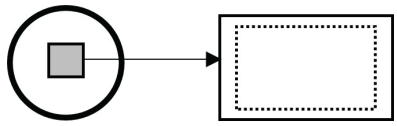
Mivel a főmondat sematikusan tartalmazza a mellékmondattal részletezett szereplőt vagy eseményt, a főmondat jelentésalapú elérést biztosít a mellékmondati kidolgozáshoz. A 3. és a 4. ábrán kör jelöli a főmondatot, téglalap a mellékmondatot. A főmondat vastag körvonala jelöli, hogy ennek a jelenete kiemelkedő a figyelem számára. A főmondat jelenetén

belül besatírozott négyzet jelöli a tartalmazott/körülhatárolt szereplőt vagy eseményt. A jelentésalapú elérést nyíl mutatja. A (4) és az (5) mondat különbsége az, hogy a (4) mellékmondata egy új jelenetben figyelteti meg a főmondatbeli szereplőt, és ezáltal ad róla részletezőbb kidolgozást (3. ábra).

3. ábra: A (4) alárendelő összetett mondat műveleti ábrája a tartalmazással/körülhatárolással és a jelentésalapú eléréssel

Az (5)-ben a teljes mellékmondat a körülhatárolt tartalom kifejtését adja (4. ábra). Mivel a mellékmondattal kifejtett tartalom az (5) esetében is körülhatárolódik a főmondatban, a jelentésalapú elérési reláció azonos irányú a két ábrán.

4. ábra: Az (5) alárendelő összetett mondat műveleti ábrája a tartalmazással/körülhatárolással és a jelentésalapú eléréssel

Egy másik megfigyeltetési mód az, amikor szintén a ház áll a figyelem előterében, de részletezzük a környezetét is. A sorrend lehet az, hogy az építmény után a környezetét is megfigyeltetjük, vagy fordítva: a környezet megfestése után összpontosítunk a lényegi részre, az építményre.

5. ábra: Az előtérben álló ház/jelenet és a környezet/körülmények részletezése

Az alárendelő összetett mondatok esetében tipikusan analóg ezzel a fő jelenet időbeli, térbeli körülményeit, oksági viszonyait (motivációját, célját) bemutató mellékmondattal megvalósuló részletezés. Hasonló művelet azonban mellérendelés esetén is lehetséges, ha nem is ez a tipikus. Például ha a (8) esetében két tagmondatot feltételezünk (a fórumozó szövegalkotó által alkalmazott központozás nem igazít el ebben egyértelműen), akkor

kötőszóval nem jelölt oksági viszonyt ismerhetünk fel. A második jelenet (*Róma sem egy nap alatt épült*) nem egy másik, kapcsolódó esemény, hanem inkább megerősítése, az általános böcsességgel való indoklása az első, lényegi jelenetnek.

(8) De kitartónak kell lenni. Róma sem egy nap alatt épült. (#1108273749)

A tipikus mellérendelő tagmondatkapcsolatnak inkább az ikerház vagy sorház a megfelelője a Halliday-féle analógia alapján (6. ábra). Ez az a megjelenítési mód, amelyben a jelenetek szimmetrikus viszonyban kapcsolódnak össze anélkül, hogy a tagmondatok közül valamelyik képviselni tudná önmagában a szerkezet egészét.

6. ábra: A többszörös mellérendeléssel analóg sorház

Ha a tanórán felhasználjuk a fenti analógiákat, akkor érdemes a prototipikus példányokkal kezdeni, és megfigyelni a tipikus alárendelő és mellérendelő összetett mondatokat, a tagmondatok összefűzésének a műveletét. Párosíthatnak a diákok mondatpéldányokat és képeket/ábrákat. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fenti műveletek, illetve ezekkel analóg építmények, építmény-környezet viszonyok mind az alárendelés, mind a mellérendelés esetében megfigyelhetők. Míg azonban a szimmetrikus viszony (ikerház, sorház) tipikus a mellérendelés esetében, periferikus az alárendelő összetett mondatoknál, és fordítva: az alárendelő összetett mondatok jellemzően aszimmetrikus (hierarchikus) viszonyt képviselnek, és az a kivételes, ha a viszony inkább szimmetrikus.

A diákok azt is megfigyelhetik, hogy nem elégséges a fenti három megoldás, a kreativitásukra bízhatjuk, hogy milyen analógiát találnának megfelelőnek pédául a (9) mondat esetében.

(9) […] nem léphet egy lépcsőfokkal feljebb, vagyis az egyetemi tanács (et) másodszor is leszavazta egyetemi tanári jelöltségét. (#153035104)

A (9)-ben azt figyelhetjük meg, hogy a megnyilatkozó mintegy át- vagy újrafogalmazza, kétféleképpen jeleníti meg azt, hogy az adott személy nem lett egyetemi tanár. A diákoknak talán eszükbe jut az, hogy a házakat is átalakíthatjuk, átépíthetjük, készíthetünk több

tervet és így tovább. Bár a (9) mellérendelés, az ikerháznál sokkal jobb megfelelője volna ugyanannak a háznak az átépítése.

A 2. pontban bemutatott kontextualizáló szerkezetek esetében egy elérési „ösvényt" jelenít meg a megnyilatkozó a kontexualizáló kifejezéssel, amely az ösvénnyel analóg módon elvezet a házhoz (azaz a kontextualizált hálózatrészhez vagy célszerkezethez). A ház (célszerkezet) van a figyelem előterében, az ösvény (kontextualizáló) pedig megjeleníti azt a perspektívát, amelynek megfelelően a megnyilatkozó megfigyeltetni akarja a lényegi jelenetet. A diákok ehhez a művelethez is kereshetnek/alkothatnak megfelelő vizuálizációt.

3.2. A tipikus *hogy* kötőszós alárendelés

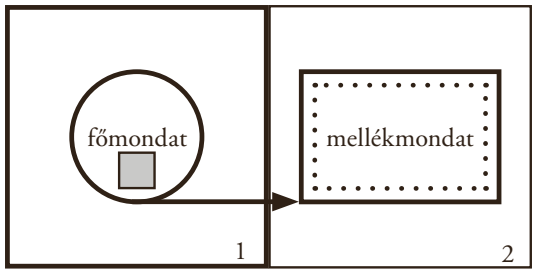
Az (5) példamondat esetében megfigyeltük ennek a konstruálási módnak a jellegzetességeit, és a műveleti jellemzőket a 4. ábrában foglaltuk össze.

(5) engedjék-e,$_{[1]}$ hogy megműtsék a kislányukat$_{[2]}$ (#472633223)

A figyelem számára kiemelkedő (prominens) jelenet az [1] főmondat kérdése, ez tudja képviselni a szerkezet egészét (önhasonlóság). Már a főmondatban (az ige jelentésének részeként, de csak sematikusan) körülhatárolódik egy fogalmi csomag ('aminek az engedélyezése a kérdés'), a mellékmondat ennek a körülhatárolt tartalomnak a kifejtését adja. Mivel a mellékmondattal kifejtett eseményt sematikusan tartalmazza a főmondat, ezért a főmondat jelentésalapú elérést biztosít a kifejtéshez.

A kiemelkedés (prominencia), az önhasonlóság, a tartalmazás és a jelentésalapú elérés szempontjai alapján (Langacker 2014a; Kugler 2019: 50–51) az alárendelő összetett mondatoknak ebben a típusában is egyértelmű a tagmondatok közötti aszimmetria, megállapítható a főmondat–mellékmondat hierarchikus viszony.

A tipikus alárendelő összetett mondatban a főmondat jelenete áll a figyelem előterében (vastagított körvonal jelzi a 7. ábrán az 1-es figyelmi keretben). Bár a mellékmondattal egy újabb jelenetre helyeződik át a figyelem (2-es figyelmi keret), és ezzel egy, az elsőt is magában foglaló összetett szerkezet jön létre, a főmondat nem veszít jelentőségéből. Az (5) esetében ugyanis a főmondat kérdő jellege határozza meg a teljes mondat közlési funkcióját, a főmondat képviselheti a szerkezet egészét (*Engedjék-e?*).

7. ábra: A tipikus alárendelő összetett mondat és a figyelmi keretek kiépülése

Az alárendelésre jellemző konstruálási móddal függ össze az, hogy a főmondat–mellékmondat a tipikus sorrendi elrendeződés. Ez a tagmondatsorrend képezi le a műveleteknek megfelelő elérési relációt, ezért ez a sorrend kedvez a megértésnek.

3.3. Kontextualizáló „főmondatok" a *hogy* kötőszós alárendelésben

A kontextualizáció a művelet típusa alapján többféle lehet. Az alábbiakban csak olyan példákkal foglalkozunk, amelyekben a megnyilatkozó azt jelzi (kontextualizációs utasítással), hogy az ő mentális működésén keresztül kívánja eljuttatni a figyelmet a lényegi részhez, a fő (kiemelkedő v. prominens) jelenethez.

A 2. pontban már idézett (6) mondat [1] tagmondata mondattani fogalmaink szerint főmondat, érvényes rá a tartalmazás és a jelentésalapú elérés kezdeményezése, mert a *hiszem* igealak jelentésének része, hogy a megnyilatkozó vélekedéssel rendelkezik, és ezt a vélekedést dolgozza ki a [2] mellékmondat.

(6) *Azt hiszem,*$_{[1]}$ hogy mind a két fél megtalálta a számítását.$_{[2]}$ (#30682610)

Az [1] tagmondat azonban nem a lényegi jelenetet viszi színre (nem prominens), csak addig esik rá figyelem, amíg elvezet a lényegi részhez, a [2] tagmondat jelenetéhez. Mivel a [2] „mellékmondat" jelenete a kiemelkedő ebben a szerkezetben, a [2] tagmondat önhasonló a szerkezet egészével. A teljes mondatot tehát nem a főmondat (*Azt hiszem*.), hanem a mellékmondat tudja képviselni (*Mind a két fél megtalálta a számítását*.).

Az *Azt hiszem* kontextualizáló tagmondat tehát a megnyilatkozó vélekedésén keresztüli elérést kínál fel a lényegi [2] jelenethez. Az [1] színre viszi, megjeleníti a megnyilatkozó mentális működését, tagmondat, mondattani fogalmaink szerint főmondat, de nem a lényegi (prominens) rész, nem tudja képviselni a szerkezet egészét, nem tipikus főmondat. Ez a nem tipikus főmondati viselkedés általánosan jellemző a kontextualizáló tagmondatokra.

4. A kontextualizáló tagmondatok és az elemi mondaton belüli kontextualizáló kifejezések analóg működése

A kontextualizáló kifejezések elérést biztosítanak a lényegi részhez vagy másként a célszerkezethez, ezért alapvetően megelőzik a kontextualizált kifejezést. A (10a) első tagmondata a megnyilatkozó viszonyulása szerint, meglepőként teszi elérhetővé a [2] tagmondat jelenetét.

(10) a. *Meglepő volt számomra,*$_{[1]}$ hogy rossz az ivóvíz$_{[2]}$ […] (#184371156)
b. Hogy rossz az ivóvíz, *meglepő volt számomra*.
c. ?Rossz az ivóvíz, *meglepő volt számomra*.

Az utólagos kontextualizálás (rekontextualizálás) is lehetséges, de ez a sorrend kevésbé gyakori, és a szerkezet természetesebb, ha a mellékmondat élén a *hogy* kötőszó még jelöli az alárendelő (kifejtő) viszonyt (l. (10b), összevetve a (10c)-vel).

Az *azt hiszem* kontextualizáló tagmondat esetében azonban a kezdő helyzet (6) mellett gyakori a közbe- (11) és hátravetés is (12).

(11) Pénzem, *azt hiszem,* lesz. (#317907)
(12) Bár akkoriban, negyven éve, negyvenmilliárd évvel ezelőtt ez valahogy több volt, nagyobb frusztráció lehetett, *azt hiszem*. (#319419)

A főmondatszerű kontextualizálók esetében (pl. *úgy vélem/látom; úgy tűnik; azt gondolom/gyanítom*) épp a (11) és (12) példában megfigyelhető szórendi viselkedés a szimptómája annak, hogy már nem tipikus főmondatról, hanem kontextualizáló tagmondatról van szó. Tipikus főmondatok ugyanis inkább kezdő és csak ritkábban záró helyzetűek, és semmiképp sem ékelődnek be saját mellékmondatukba. A mellékmondatba való „belesüllyedés" H. Molnár (1968) szerint jelzi, hogy a szerkezet módosító mondatrészletté, a jelen tanulmány terminusával (reflexív) kontextualizáló kifejezéssé vált.

A beszélői viszonyulást kifejező módosítószók (ill. „módosító mondatrészletek") is jellemzően az egyszerű mondat elején állnak (esetleg más kontextualizálókkal együtt), de közbe- és hátravetve is megfigyelhetők. Például a *valószínűleg* módosítószó esetében is megvan az a szórendi változatosság, amelyet a kontextualizáló tagmondatok is felmutatnak. L. a (13) példában a (11), (12) módosítószós változatait.

(13) a. Pénzem *valószínűleg* lesz.
b. […] ez valahogy több volt, nagyobb frusztráció lehetett, *valószínűleg*.

A módosítószóknak és a kontextualizáló tagmondatoknak a figyelmi működés szempontjából hasonló funkciója motiválja azt, hogy ezek a kifejezések formai szempontból, a sorrend/szórend szempontjából is hasonló viselkedést vegyenek fel. A kontextualizálás alapértelmezés szerint kontextualizáló–kontextualizált hálózatrész sorrendben valósul meg, minden más megoldás (például a rekontextualizáció) az alapértelmezéstől való eltérésként, bonyolultabb műveletként értelmezhető.

A funkció és a forma szempontjából hasonló szerkezetek között erős asszociatív kapcsolat áll fenn. Például a (14) mindkét mondatában megnyilatkozói valószínűsítésen keresztül érhető el az, hogy *elszigetelt akcióról van szó.*

(14) a. […] *valószínűnek tartom*, hogy elszigetelt akcióról van szó. (#38515257)
b. […] *valószínű*, hogy elszigetelt akcióról van szó.

A két dőlttel kiemelt kontextualizáló tagmondat között az a különbség, hogy csak a (14a) esetében alakilag jelölve van az, hogy a valószínűsítés a megnyilatkozóhoz kötődik (*tar**tom***), a (14b) nem jeleníti meg a mentális szubjektumot, a valószínűsítést végző személy implicit marad. Hasonlóan implicit a valószínűsítő szubjektum a *valószínűleg* módosítószó esetében is.

A kontextualizáló kifejezések közötti erős asszociatív kapcsolat alapul szolgál ahhoz, hogy az együttesen aktiválódó kifejezések vegyüljenek, és ezzel új konstrukciók jöjjenek létre.

(15) a. *valószínű*, *hogy* ez befolyásolta
b. *valószínűleg* ez befolyásolta
c. ő valamilyen szinten elvesztette az anyanyelvét, *valószínűleg, hogy* ez befolyásolta […] (#860289172)

A (15c) egy olyan vegyült szerkezet, amelyben együttesen van jelen a kontextualizáló főmondatra jellemző szerkezet, a mellékmondati *hogy* kötőszó (15a) és az egyszerű mondaton belüli módosítószó (15b).

3. Összefoglalás

A dolgozat azt mutatta be, hogy az egyszerű mondat szórendje és a tagmondatsorrend nem önkényes, hanem a nyelvi interakció szerveződése, a figyelemirányítás szándéka motiválja. A megnyilatkozás mindig perspektivikus, a megnyilatkozó valamilyen kiindulópontból és valamilyen módon (nem máshogy) teszi hozzáférhetővé (csomagolja be és rendezi el) a nyelvileg megfigyeltetett jeleneteket.

A kontextualizáló kifejezések (pl. *valószínűleg; valószínű, hogy; valószínűnek tartom, hogy*) megjelenítik a megnyilatkozó által felkínált elérési módokat (a kiemelt kifejezésekkel a valószínűsítést). A tanulmány néhány példával szemléltette azt, hogy az elemi mondaton belüli (pl. *valószínűleg; véleményem szerint*) és tagmondatként megformált kontextualizáló kifejezések (pl. *valószínű, hogy; úgy vélem, hogy*) a szórend szempontjából hasonlóan viselkednek. Bemutatta azt is, hogy a kifejezések között fennálló erős asszocitív kapcsolat alapjává válhat a szerkezetek vegyülésének, új konstrukciók kialakulásának.

A tárgyalásmód kiemelte a konstruáló műveleteket (Langacker 2014a, b; Tolcsvai Nagy 2014), és tapasztalati analógiára támaszkodó eszközt kínált fel az összetett mondatok értelmezéséhez, tanításához (Halliday 1994). Ebben a megközelítésben dinamikus leírást tesznek lehetővé az összetett mondat megalkotásában szerephez jutó tényezők (kiemelkedés/prominencia; önhasonlóság; tartalmazás/behatárolás; jelentésalapú elérés; vö. Langacker 2014a; Kugler 2019), szemben a megszokott, merev osztályozással, amely nem szolgál magyarázattal arra, miért épp ilyenek a magyar összetett mondatok, ill. más nyelvek összetett mondatai.

A dolgozat hangsúlyozta a nyelvi kifejezések megalkotásában és egymásra hatásában megfigyelhető ikonikus tendenciákat, például a funkció hasonlóságán alapuló formai

hasonlóságot, az alapértelmezésnek megfelelő alaki jelöletlenséget, és ettől való eltérésként, komplexebb értelem kifejezéseként az alaki jelöltséget (Tolcsvai Nagy 2017: 54). Ennek az az (anya)nyelv-pedagógiai jelentősége, hogy a nyelv ikonikusságának a felismerése lehetővé teszi, hogy a diákok saját konstruáló folyamataikkal hozzák kapcsolatba a nyelvtanban rögzült műveleteket, ezáltal saját kognitív folyamataik és tapasztalataik értelmezésével kapcsolják össze a nyelvre vonatkozó ismereteket (Tolcsvai Nagy 2014). Ebben a szemléletben az egyszerű mondat szórendjével foglalkozó munkafüzetünk már elkészült (Kugler szerk. 2020), a kontextualizációval és az összetett mondat funkcionális szemléletű tanításával kapcsolatos hiányok részleges pótlására vállalkozott a jelen tanulmány.

Irodalom

Chafe, Wallace 1979. The flow of thought and the flow of language. In Givón, Talmy (ed.): *Discourse and syntax*. New York: Academic Press. 159–181. https://doi.org/10.1163/9789004368897_008

Chafe, Wallace 1988. Linking intonation units in spoken English. In Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.): *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1–28. https://doi.org/10.1075/tsl.18.03cha

Halliday, Michael A. K. 1994. *An introduction to Functional Grammar*. (Second edition.) London: Edward Arnold.

Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.

Kugler Nóra 2018. *Az összetett mondat*. Budapest: Eötvös Kiadó.

Kugler Nóra 2019. Kontextualizálás elemi mondattal. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 47–67.

Kugler Nóra (szerk.) 2020. *Szórendi munkafüzet. Feladatok az egyszerű mondat szórendjének témaköréből a 9–12. évfolyam számára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Langacker, Ronald W. 2014a. Subordination in a dynamic account of grammar. In Visapää, Laura – Kalliokoski, Jyrki – Sorva, Helena (eds.): *Contexts of subordination*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–72. https://doi.org/10.1075/pbns.249.02lan

Langacker, Ronald W. 2014b. A kognitív nyelvtan jelentősége a a nyelvpedagógia számára. In Vančo Ildikó (szerk.): *Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia. Szöveggyűjtemény*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 11–36.

Lieko, Anneli 1992. *The development of complex sentences: a case study of Finnish*. Helsinki: Finnish Academy of Science & Letters.

Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian gigaword corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis,

Stelios (eds.): *Proceedings of Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC).* Rejkjavik: ELRA. 1719–1723.

Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.

Tátrai Szilárd 2019. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 13–28.

Tolcsvai Nagy Gábor 2014. Megismerés és nyelv viszonya az anyanyelvi oktatásban. In Vančo Ildikó (szerk.): *Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia. Szöveggyűjtemény.* Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 105–118.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Bevezetés. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–71.